

Toft og gårdsted

AF

STEFFEN HAHNEMANN

I det ret omfattende landbohistoriske kildemateriale, vi besidder til belysning af de strukturelle forhold i den danske landsby tilbage til højmiddelalderen, er der et par begreber, som måske kunne fortælle mere om bondens generelle samfundsmæssige, civilretslige stilling i førmoderne tid, end man hidtil har været opmærksom på. Det er begreberne gårdsted og toft.

Disse to begreber betegner den del af bondens jord i landsbyen, som var i hans personlige, private besiddelse. Gårdstedet bestod af den jord, gården var bygget på, samt tilliggende havejord, mens toften var et separat jordstykke liggende til gården og dermed unddraget den fællesjord, som bonden var anpartshaver i på linje med de øvrige bymænd. Forskellen var definerende for landsbysamfundets grundstruktur: Det kollektive aspekt manifesterede sig stærkt i bymarken, men samtidig havde den enkelte gård eller bonde individuelle rettigheder. Følgende spørgsmål melder sig: Hvor generelle og fundamentale var disse træk? Hvilken betydning kan man tillægge bondens særbesiddelser i landsbyen og i landsbymarken? I det følgende argumenterer jeg for, at de var forudsætningen for hans rettigheder i kollektivet, såvel i landsbyen som i samfundet i bredere forstand. Bonden var på samme tid suverænt individ og parthaver i kollektivet, med det første som en forudsætning for det sidste.

Tesen udfoldes i en analyse af de to begreber, gårdsted og toft, som de, under forskellige betegnelser, kan genfindes i den klassiske litteratur om Europas historie, først og fremmest den agrarhistoriske del, samt ved en bredere gennemgang af det danske kildemateriale, så langt tilbage i tiden dette rækker. Undersøgelsen befæster det indtryk, at der til de to begreber, gårdsted og/eller toft, var knyttet fundamentale rettigheder. Besiddelsen af gårdsted eller toft – en privat besiddelsesret – har været forudsætningen for ikke blot en anpartsret i landsbyens fællesjord, men for fuldgyldigt borgerskab med tilhørende rettigheder og pligter, af juridisk, militær og anden karakter.

Resultatet af undersøgelserne gennemgås på følgende måde: Først drøftes litteraturen vedrørende den romerske bondes jordbesiddelse. Derefter gives et rids over de samme forhold for den engelske bonde og for hans sidestykke i det merovingisk-frankiske område samt i det senere Frankrig og Tyskland, sådan som de kan opledes i den agrarhistoriske litteratur. I artiklens næste sektioner belyses begrebernes forekomst i danske kilder, herunder deres konkrete manifestation i et større antal lokaliteter, som de fremtræder i Den Danske Matrikel fra 1662-88. Også landskabslovene og andre middelalderlige kilder inddrages. Endelig kommenteres tofternes behandling i dansk historisk litteratur.

Der forekommer i undersøgelsen tekniske betegnelser og begreber, som kan være lidet kendte uden for kredsen af middelalder- eller agrarhistorikere. De er derfor i et bilag til artiklen gjort til genstand for en nærmere forklaring.

I Gårdstedet i udenlandske kilder og litteratur

Georges Duby skriver:

[V]illages did not change their location readily, and for this there were two reasons. Firstly, because the land on which the village stood was subject to a particular legal status, different from that of the surrounding land, and enjoying customary privileges which made its boundaries unalterable. Legal historians have shown that the village was made up of contiguous parcels of land which most Carolingian documents describe by the word *mansus*, and which the peasant dialects of the early Middle Ages called variously *meix*, *Hof*, *masure*, *toft*. ... We understand by this an enclosure, solidly rooted to its site by a permanent barrier such as a palisade or a living hedge, carefully maintained, a protected asylum to which the entry was forbidden and the violation of which was punished by severe penalties, ... [I]t is probable that occupation of such a manse carried with it a place in the village community with collective rights over the surrounding fields. ...

This strict legal framework, which prevented colonization from taking place by dispersion, also acted as a considerable brake on the removal of the actual dwelling place.¹

¹ Georges Duby: *Rural Economy and Rural Life in the Medieval West*, London 1968 [fransk udgave 1962], s. 6-7.

Dette kunne være en beskrivelse af landsbyen Endelave på den lille danske ø af samme navn i 15-1600-tallet, men er en beskrivelse af generelle forhold i Vesteuropa i tidlig middelalder. Dermed være dog ikke andet sagt, end at visse strukturelle forhold omkring landsbyen og gårdstederne kunne have endog meget dybe rødder. Det jordstykke, hvorpå landsbyen Endelave ligger, havde uændrede rammer helt frem til 1950'erne, og de gamle gårdsteder kan påvises i byen endnu den dag i dag; de danner stadig ramme omkring bebyggelserne – en påviselig kontinuitet over 450-500 år.

Blandt de adskillige betegnelser, Duby nævner som dækkende begrebet gårdsted, er *toft*. Som det anføres, var anpartsrettighederne i de omgivende marker knyttet til denne toft eller gårdsted.

I de fleste af de bevarede vesteuropæiske kilder fra den tidlige middelalder anvendes ordet *mansus* som betegnelse for gårdstedet. Det kommer af *manere*, at forblive, vedvare, fastholde, i denne sammenhæng på den måde, at noget gives videre gennem arv. Det optræder tidligst i vest- og østfrankisk land samt Burgund i begyndelsen af syvhundredetallet.² Herlihy skriver:

The Burgundian mansus is the distant witness of the old Indo-European *dhiver*, of the enclosure belonging to the house, which one finds again in the Roman *heredium* and *hortus*, the Celtic *manoir*, the Scandinavian *tont*, the German *hubestatt*, the Russian *dvor*, the *boel* and the *masure* of Normandy, the *accin* of Champagne.³

I de ældste kilder fra det 8. og 9. århundrede ser vi denne betydning af begrebet mansus. Ved overdragelse af ejendom drejer det sig om en eller flere *mansi* med tilliggende jorde. Efter det 9. århundrede skifter ordet betydning til nu at omfatte såvel gårdstedet som dets tilliggende eller snarere kun de tilliggende brugsjorder – på samme måde som andre samtidige jordfordelingsenheder, som sors eller hufe, se nedenfor.

Herlihy's henvisning til de romerske begreber *heredium* (arvejord) og *hortus* (have, landsted) er interessant. Er der en forbindelse tilbage til romertidens landbrug, trods de store forandringer, som havde fundet sted mellem det romerske riges sammenbrud og vore ældste kilder fra 8. og 9. århundrede til belysning af de strukturelle forhold i det

² D. Herlihy: The Carolingian Mansus, s. 79f. I: *Economic History Review*, bd. 13 (1960), s. 79-89.

³ Samme, s. 81. Herlihy citerer P. de Saint Jacob i *Annales de Bourgogne*, bd. XIII (1941), s. 169-202.

merovingisk-karolingiske jordbrug? Begrebet heredium kendes fra de store romerske landmålerprojekter, hvor statsjord gennem storstilede matrikuleringer blev udlagt som *centuriae* til de romerske »bondesoldater«. Arealenheden *centuria*, som kendes fra Roms historie fra det 4. århundrede f.Kr. og til afslutningen af den romerske storhedstid, bestod ideelt af 100 *heredia*. Hvert *heredium* var på 2 *jugera*, svarende til omkring 5.000 kvadratmeter eller en halv hektar.

Men begrebet *heredium* havde en mere oprindelig og grundlæggende rolle i det romerske landbrug. Ifølge overleveringen var et *heredium* størrelsen på den jordejendom, Romulus havde tildelt hver romersk borger. Borgerret i Rom forudsatte besiddelse af et *heredium* land. Dette grundsynspunkt går igen, hvor romerske forfattere omtaler agerbruget, og det overlever altså i den omtalte *centuria*. For forskere i romersk agrarhistorie har det været en anstødssten, at et sådant *heredium* ikke var tilstrækkeligt til at brødføde en familie. Et mindstemål i så henseende, antager man, måtte ligge på noget mere end det tredobbelte. Der har været peget på flere mulige forklaringer på denne difference. En af de interessanteste og stadig kurante er fremsat af Max Weber og af Theodor Mommsen,⁴ siden også forfægtet af danskeren C.W. Westrup i 1934. Teorien omtales fortsat i den nyere litteratur om emnet.⁵ Den går ud på, at et *heredium* ligesom begrebet *hortus* skulle være betegnelsen for gårdsgrund og havejord, som alene var i bondens arvelige besiddelse, mens »udjorden« ikke var det: Hos Westrup udtrykkes det på denne måde:

The individual family owned the flocks, but had only *possessio*, the right of using the land. Each family, however, owned its house, slaves and a small plot attached to the dwelling – the *heredium* or *hortus*. This was the only land heritable, hence its name.⁶

Som Frayn skriver: »If this view is accepted, there is no problem as to how the family subsisted upon two *iugera*, because they had the use of additional land«.

En bredere forståelse af den rolle, et *heredium* var tildelt, giver Ursula Heimberg:

4 Theodor Mommsen: *Römische Geschichte*, Berlin 1888, 1. bog, s. 183.

5 Eksempelvis af Joan M. Frayn: *Subsistence Farming in Roman Italy*, London 1979, s. 91; Dieter Flach: *Römische Agrargeschichte*, München 1990, s. 123.

6 C.W. Westrup: *Introduction to Early Roman Law*, bd. 2, Kbh. 1934, s. 47 samt uddybet s. 59-61.

Der römiske Staat var en timokratisch organiseret Agrarstaat. Seine wirtschaftliche Basis und sein konstitutionelles Fundament war der Grundbesitz, da das Zensuswahlrecht Vermögen und Verfassung aufs engste verknüpfte – und Vermögen, von dessen Höhe die soziale und militärische Klassenzugehörigkeit abhing und damit Karriere und politische Betätigungsmöglichkeiten, war vor allem Grundbesitz, der also nicht bei Erbteilung zersplittert werden durfte.⁷

Og senere i samme artikel:

Man hat jedoch zu bedenken, daß eine Familie von dem ihr steuerfrei zu vollem Eigentum (*optimo iure*) assignierten *heredium* allein nicht leben konnte. Eine Stadt besaß daher auch Gemeindegelände (*ager compascuus*), das ihr Einnahmen brachte und von Siedlern und Altbesitzern gegen billigen Pachtzins genutzt und bearbeitet werden konnte. Gepachtetes Land zählte nicht zum Eigentum und wirkte sich auch nicht auf die Zensusklasse aus.⁸

Forudsætningen for at være romersk borger var således en bestemt form for ejendomsbesiddelse, som – i al sin begrænsethed – ikke drejede sig om uafhængighed og erhvervmæssig selvstændighed, men blot om at være i besiddelse af et stykke jord, som var borgerens og hans families private ejendom. Den øvrige brugsjord, som var nødvendig for at opretholde familiens eksistens, var en anpartsret i den kollektive besiddelse. Om denne private ejendom har været at anse som blot gårdsted plus havejord (*hortus*), eller om der derudover har været inkluderet et stykke agerjord i særeje, er ikke afgørende.

Herlihy understregede i konklusionen på den før citerede artikel kontinuiteten fra antikken til middelalderen. Begrebet mansus, at forstå som »det som er arveligt«, bygger bro mellem den romerske bondes *heredium* og gårdstedet. Analogien rummer også forholdet mellem den del af bondens jord, der er »særeje« og hans øvrige jordtiliggende, som ikke er det, men under en eller anden form indgår i fællesskabet (landsbyen, staten, jorddrotten). Denne særejejord er samtidig forudsætningen for bondens rettigheder i fællesskabet.

⁷ Ursula Heimberg: Römische Flur und Flurvermessung, s. 142. I: Heinrich Beck, Dietrich Denecke & Herbert Jahnkuhn (red.): *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, Göttingen 1979, s. 141-195.

⁸ Samme, s. 157.

Begrebet mansus i det frankisk-merovingiske område

Kuchenbuch finder i 800-tals-dokumenter fra klostrene i Gorze og Werden enkelte angivelser af størrelsen af en mansus (at forstå som gårdsted):

Über die Größe des Mansus als Hofstätte kann man sich auf der Grundlage relativ genauer Angaben in Urkunden von Gorze und Werden eine ungefähre Vorstellung machen. Die Berechnungen bei sieben Beispielen ergeben eine Spielbreite zwischen ca. 450–2300 m², ...⁹

Walther Schlesinger skriver vedrørende denne tidlige betydning af ordet mansus:

Da das Haus in der alten Zeit als Fahrhabe [løssøre] galt, konnte es nicht wie in späterer Zeit Zentrum des Besitzes und der daran haftenden Rechte sein. ... Rechtliches Zentrum war vielmehr das Grundstück, auf dem das Haus errichtet war, ...¹⁰

Endvidere:

Das Wort *mansus* bezeichnet in Deutschland wie *area*, *arealis*, *ario-la* ursprønglich die Hofstatt, auf der nicht notwendig Gebäude stehen müssen, die aber für die Errichtung von Gebäuden bestimmt ist und unter besonderem Rechte steht. ... Eine ähnliche Bedeutung scheinen *curtile*, *curtifer* und *curtis* gehabt zu haben, ... Auch *casata* dürfte mit Hofstatt im Sinne eines Grundstücks, auf dem ein Haus oder eine Hütte errichtet war, zu übersetzen sein.¹¹

Igen ses en bekræftelse af gårdstedets centrale betydning i landsbyens kollektive rettighedsstruktur. Gårdstedet og ikke gården er grundlaget for at besidde rettigheder.

9 Ludolf Kuchenbuch: *Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jahrhundert. Studien zur Sozialstruktur der Abtei Prüm*, Wiesbaden 1978, s. 61.

10 Walther Schlesinger: Die Hufe in Frankenreich, s. 50. I: Heinrich Beck, Dietrich Denecke & Herbert Jahnkuhn (red.): *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, Göttingen 1979, s. 41-70.

11 Walther Schlesinger: Vorstudien zu einer Untersuchung über die Hufe, s. 81. I: Ernst Joachim Schmidt (red.): *Kritische Bewahrung. Beiträge zur deutschen Philologie. Festschrift für Werner Schröder zum 60. Geburtstag*, Berlin 1974, s. 15-85.

For det merovingisk-frankiske område var *mansus* altså den tidligst benyttede betegnelse for gårdstedet, forstået som det jordareal, gården var bygget på, samt havejord. Jordfordelingsenheden var på det tidspunkt *sors* eller, senere, *hufe*, oprindeligt *huoba*. *Sors* eller *hufe* var betegnelsen for den brugsjord, der lå til det pågældende mansus (måske nogle steder også i form af rettigheder til eng og skov). I senere tysk historie bliver den specifikke betegnelse for gård og gårdsted ordet *Hof*, som er afledt af den netop nævnte betegnelse for gårdstedets tilliggende, *hufe*, et ord, som ifølge Walther Schlesinger er i slægt med ordet *haben*, som substantiv *Habe*, i betydningen det man besidder.¹²

Senere ændrede ordet mansus, som ovenfor omtalt, betydning og blev identisk med begrebet Hufe.

Den senere udvikling

Derefter møder vi kun gårdstedet sporadisk i kilderne. Dette forhold må antagelig ses i lyset af, at de ydre forpligtelser var flyttet fra gårdstedet til gårdstedets tilliggende, dvs. dets anpartsret i fællesjorden. Da det middelalderlige kildemateriale væsentligst vedrører skøder, skatte-regnskaber og jordebøger, betyder dette skift af forpligtelserne, at det er disse anparter, anført i jordfordelings-enheder eller brøkdele heraf, kilderne oplyser om.

Antagelig har gårdstedet også i det frankisk-merovingiske område og det senere franske og vesttyske område langt op i tiden fastholdt sin landsbyinterne rolle, en rolle, som dog sjældent giver det adgang til kildematerialet, i så tilfælde kun i form af netop betegnelsen »gårdsted« – »hufestatt«. Werner Rösener giver således følgende skildring af den typiske vesttyske landsby ved udgangen af middelalderen:

Das Bild des am weitesten verbreiteten Dorftyps, des sog. Hufendorfs mit Gewinnflur und Allmende, stellt sich uns im ausgehenden Mittelalter so dar, daß sich bei ihm drei Bezirke unterscheiden lassen. ... Im Dorfkern, dem Wohnbereich, liegen die bäuerlichen Hofstätten mit ihren Wohn- und Wirtschaftsgebäuden mehr oder weniger planlos in einem Netz von Gassen und Wegen beieinander. *In unmittelbarer Nähe der umzäunten Hofstätten befindet sich das ebenfalls eingefriedete Gartenland, das Sondereigentum der Hofbesitzer ist und von ihnen individuell bewirtschaftet wird* [min

¹² Samme, s. 16.

kursivering]. ... Rings um das Dorf erstreckt sich die Ackerflur, die in große Felsblöcke, Gewanne genannt, eingeteilt ist; diese sind wiederum in kleinen Streifen untergliedert.¹³

Vi støder altså også i tysk senmiddelalder på jordstykker i landsbyen, der er i bondens særeje.

Toft og messuage i England

I de skandinavisk-angelsaksiske områder bevares imidlertid betegnelsen toft sammen med dens karakter af et område, hvori fæstebonden havde særrettigheder, i nogle tilfælde endog fortsat ejendomsret, samt antagelig i en vis udstrækning fortsat som bærer af anpartsretten i landsbyens fælles brugsjord. Toftbetegnelsen benyttedes fortsat, foruden i Skandinavien (etymologisk knyttet til ordet »tomt«) også i den nordlige del af England, (specielt i Danelagen, men betegnelsen forelå vistnok før danernes erobring).¹⁴ Dog er det her fra gammel tid næsten uløseligt knyttet sammen med ordet croft – udtrykket *toft and croft* – som omtales nærmere nedenfor. I Sydengland benævnte man gårdstedet *messuage*, et ord af normannisk oprindelse.¹⁵ Det er typisk i engelske skøder fra højmiddelalderen at se det tilskødede omtalt som en »messuage« eller »toft« med tilliggende anført som så og så mange jordfordelings-enheder eller deres fraktioner.¹⁶ Det forhold, at man i samme bymark kan se omtalt såvel messuages som tofts, er dog vanskeligt at tolke.

At toft og messuage i England har haft samme karakter som manus oprindeligt havde i det frankisk-merovingiske område, bekræftes af flere forfattere, f.eks. Grenville Astill, der definerer toften som »the medieval farmyard including the buildings« og beskriver det som værende almindelig anerkendt at »the individual living areas within the villages had always been defined by banks or ditches, ...«. Derefter hedder det:

It seems that we have underestimated the extent to which tofts were defined *throughout* medieval England. ... [T]here was a clear, deep boundary between toft and street and access to the

¹³ Werner Rösener: *Bauern im Mittelalter*. München 1985, s. 55.

¹⁴ Gillian Fellows Jensen: *Scandinavian Settlement Names in the East Midlands*, Kbh. 1978, s. 137-138.

¹⁵ E. Miller and J. Hatcher: *Medieval England: Rural Society and Economic Change 1086-1348*, London 1978, s. 87-88.

¹⁶ Flere eksempler fra det 13. og 14. århundrede er anført af J.Z. Titow: *English Rural Society, 1200-1350*, London 1969, s. 106-188.

tofts was restricted. ... Not only was there a division between toft and street, but also between neighbouring tofts. (...) Where neighbouring tofts were amalgamated, access was made by slighting the banks and filling the ditches, ...; nevertheless, the integrity of each toft remained.

Forfatteren forklarer toftens stærkt »private« karakter bl.a. således: »They may ... have a symbolic significance in emphasizing the importance of the family group and its right to that particular piece of land in the village.«.¹⁷

Endvidere kan man citere Robert A. Dodgshon:

[A]n important feature of many large, compact settlements is the distinction made between the area allocated to dwellings or farmsteads and the arable fields around. In many settlements, it is a distinction embodied in what was *toft* and what was *townland* or *town fields*. These two sectors were quite different in status, the one the responsibility of the individual and the other, the responsibility of the entire township, and their formal distinction was a widespread feature in Medieval Britain. ... [T]he toft alignment of a township formed the basis of any settlement plan that might exist. ... In many settlements, the toft was deemed to be the very basis of landholding in the fields around.¹⁸

Gårdstedet som et distinkt område i landsbyen med sine særlige rettigheder og pligter og ejermæssige særstatus finder altså udbredt omtale i de ældste middelalderlige kilder til Vesteuropæisk historie. Hvordan det danske gårdstedsbegreb lader sig indskrive i denne sammenhæng, vil efterfølgende blive drøftet. Først vil det imidlertid være formålstjenligt at pege på visse vesteuropæiske særtræk vedrørende agerjord knyttet til gårdstedet som særjord.

Agerstykker knyttet til landsbyens gårde i særje

Såvel i engelske som i kontinentale kilder omtales jordstykker, som er knyttet til gårdstedet, men under selvstændig betegnelse. Det gælder *crofts* i England, der omtales således af Rodney Hilton:

17 Grenville Astill: Rural Settlement: The Toft and the Croft, s. 51-53. I: Grenville Astill & Annie Grant (red.): *The Countryside of Medieval England*, Oxford 1988, s. 36-61.

18 Robert A. Dodgshon: *The Origin of British Field Systems: An Interpretation*, London 1981, s. 68-69.

Beyond, or even surrounding the farm buildings was the croft, an enclosed piece of land, which might in whole or in part be cultivated, by the spade (or by foot as the medieval people said) rather than by the plough.¹⁹

Croft er, som ovenfor omtalt, nært forbundet med begrebet toft, således at udtrykket »tofts and crofts« går igen med stor regelmæssighed i tidlige kilder.

J.G. Hurst har gjort rede for resultaterne af den arkæologiske udgravning af landsbyen Wharram Percy, der blev forladt og lagt øde ca. 1500. Landsbyens udvikling kan følges tilbage til romersk tid. Udgravningen tyder på en tidlig middelalderlig landsby bestående af 30 tofter (eller gårdsteder) ud for hvilke, der ligger samme antal crofts i form af ca. 100 meter lange og 18 meter brede jordstykker. Disse crofts er opdelt på langs i hver to agre (*selions*), og de har fra første færd været pløjet som højryggede agre. Arkæologerne antager, at de er indtaget fra den omgivende mark samt at denne inddragelse har fundet sted »in late Saxon or early Norman times«.²⁰

B.K. Roberts har i et arbejde over forholdene i landsbyen Cockfield – suppleret med mere generelle betragtninger over landsbystrukturer – sammenholdt forholdene dér med det ovennævnte arbejde vedrørende Wharham Percy og finder, at »it is probable that both the Cockfield »long tofts« [som Roberts anfører lige så vel kunne betegnes som »long crofts] and the Wharham crofts represent a sharing of land in close proximity to the house for the purpose of more intensive land use«. Videre hedder det: »Such long homestead plots are occasionally documented in medieval records and lie on an interesting threshold between the true village enclosure and an adjacent field strip ...«. Han definerer crofts som »the normal term applied to enclosures adjacent to the homestead plot or toft«.²¹

Roberts peger afsluttende på behovet for begrebsafklaringer og nævner herunder specielt begreberne toft og croft.²² I en anden artikel har han valgt at skelne mellem gårdsted og toft og lader sidstnævnte være betegnelse for »the village enclosures around the farmsteads«. Begrebet *croft* opfatter han, i overensstemmelse med tidlige kilder, som

19 R.H. Hilton: *A Medieval Society. The West Midlands at the End of the Thirteenth Century*, London 1966, s. 94.

20 J.G. Hurst: *The Topography of Wharram Percy Village*, s. 13. I: B.K. Roberts and R.E. Glasscock (red.): *Villages, Fields and Frontiers*, BAR International Series 185, 1983.

21 B.K. Roberts: *Of Landscapes and Words*, s. 38. I: B.K. Roberts and R.E. Glasscock (red.): *Villages, Fields and Frontiers*, BAR International Series 185, 1983.

22 Samme, s. 39.

»enclosed field land«, altså stykker agerjord indtaget fra bymarken som særjord til den enkelte gård.²³

Et fænomen svarende til *croft* omtales i den kontinentale litteratur af Robert Latouche, som bl.a. citerer en studie om Bourgogne-regionen:

... a piece of land known as the 'aile', small in size but fertile and carefully tended, adjoining the 'meix' [= gårdstedet] and set aside for growing vegetables. ... This land adjacent to the house and more adequately protected from the encroachments of the seigneur than other plots further away from the *mansus*, often retained its freehold character. ... In other parts of the country, in Champagne for instance or in Maine, it is the 'ouche' which corresponds to the Burgundian 'aile'; the word deserves mention because of its antiquity, since it was already used by Gregory of Tours ... The great antiquity of the 'ouche' like that of the 'aile' lends support to an ingenious theory according to which this part of the holding corresponds to the *terra salica* of the Salic Law, that is to the land attached to the family house, and which could not be detached from the inheritance of which it had always been an integral part, whilst the fields spread over the *Gewannndorf* represented gradual later additions as waste land was cleared and brought into cultivation.²⁴

Sammenfatning

Det synes at være et generelt træk i hvert fald i det vesteuropæiske område, at der til gårdstedet har været knyttet et stykke jord med sin særlige betegnelse og sin særlige funktion, en funktion, som dog i litteraturen gives forskelligt indhold, men under alle omstændigheder en særlig tilknytning om ikke et særeje.

Et fælles træk ved de to begreber, gårdsted og den netop omtalte særjord (*croft*, *aile*, *ouche*) i det vesteuropæiske landbrugs historie er, at de manifesterede bondens private brugsret. I perioder og i visse regioner synes de to begreber, at have været overlappende, mens de i andre eksisterede side om side, således at bonden ud over sit gårdsted havde et til gården liggende stykke særjord ved siden af den jord, han havde i fællesskab med landsbyens øvrige bønder. Det forekommer derudover

²³ B.K. Roberts: *Village Plans*, Aylesbury 1982, s. 8.

²⁴ Robert Latouche: *The Birth of Western Economy. Economic Aspects of the Dark Ages*, London 1961 [fransk udgave 1956], s. 74. Den nævnte Saliske Lov stammer fra 500-tallet.

evident, at gårdstedet overalt oprindeligt har været et indgårdet område med særlig juridisk status. Den til gården hørende særjord kan have hørt ind under disse juridiske rammer, men har snarere udgjort et jordområde indtaget fra bymarken til bondens egen og uafhængige benyttelse, uden en særlig udtalt juridisk særstatus, men i praksis fungerende som særjord i forhold til den øvrige, kollektivt benyttede landsbymark.

Romerens *heredium* havde karakter af en fundamental ret til en minimal besiddelse, som nok manifesterede den romerske borger som privat ejendomsbesidder, men ikke sigtede på at udstyre ham med et tilstrækkeligt udkomne for ham og hans familie. Den private ejendomsret har imidlertid været hans adkomst til, ud over romerske borgerrettigheder, at være parthaver i fællesjorden, det være sig landsbyens, stammens eller statens. Denne fundamentale ret må have indbefattet gårdstedet plus havejord (*hortus*) og yderligere et jordstykke ved huset. Begrebet *mansus*, som kendes fra slutningen af det 7. århundrede i det merovingisk-frankiske rige, og som for de følgende to århundreder er at forstå som gårdstedet, kan være en analogi til det romerske *heredium*. Det synes at have haft samme indhold, forstået som bondens adkomst til rettigheder i fællesskabet og tildeling af en juridisk særstatus, om ikke altid ligefrem selvejeret, i forhold til en overordnet jorddrot. *Mansus* kan have repræsenteret et udvidet gårdstedsbegreb: Ud over gårdsted og havejord indgik et stykke særjord. Senere møder vi i fransk område under forskellige betegnelser sådanne separate stykker særjord knyttet til de enkelte gårde. Fra England kendes begrebsparret *toft and croft*, hvor toft synes at rumme gårdstedet, mens croft var et stykke særjord inddraget til gården fra fællesmarken og til bondens fri benyttelse.

II Gårdstedets og toftens rolle i det eftermiddelalderlige danske jordbrug

Ordet toft dækker over et af de vanskeligste begreber i dansk middelalderlig landbrugshistorie, og trods en intens analytisk indsats har det næppe fundet sin endelige afklaring. Det gælder dog ikke blot dansk, men også svensk og som nævnt tilsyneladende også engelsk middelalderforskning.

I Danmark er der i kildemæssig henseende to nedslagspunkter, som forskningsmæssigt har tiltrukket sig opmærksomheden. Det er først og fremmest 1200-tallet med landskabslovene, dernæst 1600-tallet med markbøgerne til Christian 5.s Danske Matrikel. Mellem disse to kildemæssige højdepunkter er der talrige enkeltoplysninger til brug i en endnu langt fra gennemført brobygning.

Gårdsted og toft i eftermiddelalderlige kilder

I 15-1600-tallet går gårdstedet ikke under betegnelsen toft. I markbøgerne fra 1682-83 til Christian 5.s matrikel var betegnelsen toft reserveret enten til, ofte rebede, hegnede eller uindhegnede agerblokke til hver gård i landsbyen eller til nogle rebede fald i bymarken, først og fremmest de fald, som lå tættest ved byen. I jordebøger, tingbøger, domme og tingsvidner og andre kilder, der rækker tilbage i 14- og 1500-tallet, optræder gårdsted og ikke toft som betegnelse for det, som regel indhegnede, jordstykke, hvorpå gården med sine bygninger lå, med frugthave og kålgård m.v. Dette står i modsætning til den rolle, man vanligvis har tilskrevet toften, som ikke kun indbefattende gårdstedet, men dog først og fremmest rummende netop dette.

Arent Berntsen definerer i 1651 begrebet toft således (gengivet i tillempet sprogdragt): Toft – i Norge Tombt – kaldes i almindelighed et stykke jord eller en plads næst ved bondens gård, dog beliggende i vangen, og som ingen anden har part i, om end det ikke nødvendigvis er indgrøftet eller omgærdet, hvad det alligevel oftest er. Dersom gården ligefrem ligger midt i byen, så toften ikke kan have ved gården, skal bonden dog have toft i vangen, ligesom han har forte i byen, eftersom til alle gårde bør have sligt eget stykke jord eller toft, som bonden efter sin egen vilje, med hvad sæd eller brug ham lyster, sig kan have at nyttig gøre, ... Foruden sådan jord og toft, kaldes også det sted, bondens gård er bygget på, for toft (Jyske Lov, 1. bog, kap. 51), dog når man vil forstå det sådan, skelner man ved tilnavne som *Boe Toft* eller *Bygge Toft*, ...²⁵

Arent Berntsen bestemmer altså ordet toft (såvel som ordet tomt i Norge) som et stykke jord, der hørte til den enkelte gård og denne gårds eget brug, men dog var beliggende i vangen. Det kunne også benyttes som betegnelse for gårdstedet, men måtte i så fald udstyres med et forled såsom bo- eller bygge-. Det er dog ord, som sjældent møder os i samtidige eller ældre kilder. I stedet støder vi dér på ord som byggested eller gårdsted.

Gårdstedets og toftens status på de mindre danske øer

Formålet med det efterfølgende er at se nærmere på vidnesbyrdene om forholdet mellem gårdsted og toft samt gøre et forsøg på at få enderne til at mødes. Der ses især på enkelte af de mindre danske øer.

²⁵ Arent Berntsen: *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, tredje bog, s. 449. Først trykt København 1651, samlet udgave 1656, genudgivet i faksimile 1971 af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Danmarks Historie.

Disse var fra gammel tid krongods. For et flertals vedkommende bevarede de denne status indtil det 17. eller endog helt frem til det 18. århundrede, mens enkelte, som eksempelvis Læsø og Tunø, tidligt blev afhændet til gejstligheden. For flertallets vedkommende fik adelen aldrig fodfæste gennem besiddelser. Det kunne opfattes på den måde, at småøerne relativt uforstyrret bevarede et oprindeligt besiddelsesmønster, sammenlignet med områder, der var mere udsat for ændringer i de overordnede ejendomsforhold. Ejendomsforholdene på nogle af disse øer, som de fremtræder i 15-1600-tallet, er blevet gennemgået ud fra denne antagelse. Samsø og ikke mindst dens mindre nabø Endelave er særlig markante eksempler på øer, som (næsten) udelukkende havde været i kronens besiddelse siden tidlig middelalder og påkalder sig derfor den største interesse.

Gårdstedet på øen Endelave

Den lille ø Endelave i Kattegat frembyder et interessant eksempel på den rolle selve gårdstedet spillede i landsbyen i ældre tid.²⁶

Det forhold, som gør gårdstedets rolle synligt på Endelave, er bøndernes ejendomsret til deres gårdsbygninger, men ikke til gårdstedet, dvs. den jord bygningerne stod på, inklusive lidt omliggende kålgård og havejord. Disse gårdsteder skulle bønderne derfor fæste af jorddroten (indtil 1661 den kongelige lensmand, siden den herremand, som havde fået øen i besiddelse), og de blev fæstet separat, uafhængigt af tilfæstningen af den tilliggende brugsjord, som var udmøntet i fjerdings- eller ottingsandele af et bol.²⁷

Gårdstederne udfyldte hele landsbyens areal, og ud for gårdstederne lå en række rebede tofteagerfald udmålt i i alt 22 bol, hvert bol opdelt i otte lige brede agre. Disse agre var fordelt på byens gårde, således at besiddelse af en ager betød, at gården havde en ottingsanpart i det pågældende bol, besiddelse af to agre en fjerdingspart og så fremdeles. Gårdene havde ofte anpart i flere bol. I bymarkens øvrige fald var de 22 bol udmålt efter et andet bolskiftesystem, hvori gårdenes rettigheder, som de var nedfældet i toftesagrene, blev udmålt som gårdens ager-

²⁶ Gårdsteder og jordfordelingsforhold på Endelave og Samsø er nærmere omtalt i Steffen Hahnemann: *Bol, Skiben og Kongsbønder i det sydlige Kattegat. En undersøgelse af bol og landgilde på Samsø, Endelave og Helgenæs med en supplerende undersøgelse af forholdene på Alrø og for selvejerbønderne i Mols herred*, Kerteminde 1994, s. 9-33.

²⁷ Endelave havde et særpræget bolskifte, således som tidligere beskrevet af forfatteren i ovennævnte arbejde.

anparter. Disse bolanparter skiftede ofte fra gård til gård i landsbyen. det kunne ske ved arv eller handel (en selvstændighed, som Endelave havde fælles med andre af Danmarks småøer herunder bl.a. nabøen Samsø), dog betinget af en »indfæstningsafgift« til jorddrotten.

Endelave by bestod af 42 gårdsteder, hvoraf det ene var præstegården, et andet øens fogedgård, hvis indehaver var foged for øens birketing.

Det afgørende i disse betragtninger er, at det var gårdstedet, som besad de nævnte rettigheder. Det synes at være forudsætning for anpart i bymarken, at man havde fæstet gårdsted. I de ældste skriftlige kilder, nemlig jordebøger, som oplyser os om øens afgiftsydende bønder tilbage til 1525, var antallet af bønder samt præst og foged uændret 40-42 op igennem 1500-tallet og altså lig antallet af gårdsteder. Fra ca. 1600 indtrådte imidlertid en tiltagende opdeling af afgifterne på flere bønder. Det betød, at der på nogle gårdsteder optrådte to, enkelte steder endog tre bønder, som hver stod for sin del af gårdstedet (halvdelen eller en tredjedel) af dets afgift og – som det fremgår af lensregnskaberne tilfæstningslister – af hver sin andel i bymarkens bol. Denne udvikling nåede et maksimum på 62 afgiftsydende og »bolanparts-havende« bønder i 1660'erne. I nogle tilfælde vendte et gårdsted tilbage fra flere til kun én påboende bonde, i andre tilfælde skete der mod slutningen af århundredet og begyndelsen af det næste en etablering af to gårdsbygninger på et gårdsted, hvor det indtil da kun havde drejet sig om to (eller tre) bønder, der var fælles om én gårdsbygning, men altså havde hver sin tilfæstede jord i bymarken).

Med Christian 5.s Danske Matrikel af 1688, specielt med de tilhørende markbøger fra 1683, får vi et præcist overblik over bøndernes ejendomsforhold i Endelave by og bymark. Hermed bliver det åbenbart, at det var gårdstederne, der var tillagt anpartsrettighederne i bymarkens bol. Hvor der sad to eller tre bønder på et gårdsted, blev den anpart, som gårdstedet besad i bymarken, fordelt mellem dem. En bonde med et helt gårdsted blev betegnet som en helgårdsmand, mens en bonde med et halvt gårdsted betegnedes halvgårdsmand, og afgiften af gårdstedet (tangsalt – se nedenfor) blev beregnet derefter. Efter at der fra slutningen af 1600-tallet skete en egentlig gårddeling på gårdstedet, opstod »helgården« og »halvgården«.

Det var altså gårdstedet, som i Endelave by – at regne fra de ældste kilder i 1500-tallet – var bærer af rettighederne i bymarken. Dette forhold ændredes ikke, da antallet af bønder og siden gårde på flere af gårdstederne øgedes fra begyndelsen af 1600-tallet.

Det var imidlertid også gårdstederne, der var bærere af byens skatter og flere af de andre offentlig-retlige afgifter. Pengeskatten for Endelave

var konsekvent anført således: Anammet [provenuet] for skatten af Endelave land, som de efter gammel sædvane plejer at yde tilsammen foruden mandtal, er 40 daler. – Vi ved fra skattelister, at landbobønder (fæstebønder) ydede hver 1 daler, mens jordegne bønder (selvejere) ydede hver 2. De 40 gårdsteder på Endelave var takseret til landboers takst (præstens og formentlig også fogedens gårdsted var uden afgift). Disse 40 daler stod uændret som øens ydelse trods den markante stigning i antallet af fæstere op i 1600-tallet. Skatten hvilede altså på gårdstederne. I nogle år var skatten $2\frac{1}{2}$ daler pr. landbo, så i de år ydede Endelave 100 daler. Længere fremme i århundredet var Endelave, stadig uden mandtal, sat for 40 gårde. Tilbage i de urolige år i 1530'erne ser vi, at Endelave bidrog med en samlet ydelse på 40 mark til rigets forsvar, 1 mark for hvert af sine 40 gårdsteder.

For det andet betalte bonden årlig af sit gårdsted 4 tønder sortsalt, det vil sige tangsalt, i landgilde. Afgiftens art tyder på, at der til hvert gårdsted har hørt et mål strand med den tang, der var ilanddrevet dér. Også øens kystlinje var med andre ord fordelt på de 40 (42) gårdsteder.

Et areal med faste, langt hen uforanderlige grænser udgjorde altså Endelave by. Dette areal var opdelt i 42 gårdsteder, og inden for disse 42 felter fandtes gårdsbygninger og indsiderhusmandssteder, der oprindeligt var afgiftspligtige til gårdstedsbonden for deres husleje. Derudover var der kun gadejord, dvs. fortjen, landsbyens centrale plads, samt lidt jord omkring to gadekær. Gadejord ved de to gadekær var udlejet af bønderne på de 40 bondegårdsteder til smeden, senere også skrædderen. Derudover var der kirken og kirkegården samt tingbanken. De 42 gårdsteder havde hver sin anpart i bolsjorden og, via den, græsningsretten til deres husdyr. De havde i øvrigt også ret til hver deres gravplads på kirkegården, en ret som endnu kan spores op i 1900-tallet.

Tofterne på Endelave

I de skriftlige kilder vedrørende Endelave støder vi kun på begrebet toft i forbindelse med de bolrebede fald, som omgav landsbyen. Disse toftfald synes at befinde sig i en gråzone mellem gårdstederne og den egentlige bymark eller »udmarken«. I tilfæstningerne fulgte disse tofter ikke gårdstederne men hørte sammen med den anpart (fjerdinger eller ottinger), som gården tilfæstede sig i udmarken. De indgik i vangekifterne. Anden form for tofter forekom ikke på Endelave.

Gårdsteder på Samsø

På Samsø mindede bøndernes status i mangt og meget om Endelave, men ejendomsforholdene var lidt anderledes. Her ejede bønderne ligeledes deres gårdsbygninger, men de ejede også gårdstedet. Gårdstedet manifesterer sig derfor ikke i tilfæstningsprotokollerne, men de omtales som gårdsteder i 1683-markbogen, og de omtales i de ældste bevarede tingbøger (fra 1657) som »gårdplads« eller »gårdens jordsmon«. Der omtales »gaardsrum«, hvor gård antagelig betyder gærde (= indhegning) samt »græsgård« – antagelig en indhegning ved gården beregnet til græsning. Vi kan ikke af kilderne se, hvilken bonde der havde et helt og hvilken kun et halvt eller en mindre brøkdel af et gårdsted.²⁸ Tofterne lå i rebede fald nær byen, men i bymarkens vange, altså tilknyttet fæstejorden. Ligesom på Endelave forekom der på Samsø ingen anden form for tofter end disse toftfald, som indgik i vangelaget.

Gårdstederne på andre af de mindre øer.

Også på Læsø, Tunø og de tre øer, Fejø, Femø og Askø i Smålandsfarvandet ejede bønderne selv deres gårdsbygninger samt gårdstedet – og stod i øvrigt også i et mere uklart ejerforhold til deres jorde.²⁹ Oplysninger om rettigheder knyttet til gårdstedet giver kilderne imidlertid ikke, og andre forhold omkring gårdstederne kommer kun sporadisk til syne. Markbøgerne fra 1682 til Christian 5.s matrikel viser, at der på Fejø, Femø og Askø var sket en fuldstændig egalisering af jordfordelingen på gårdene.

På Femø var der i den ene af øens to byer, Sønderby, femten hele og to halve »jorde« i agerskifterne, der for det meste var rebet i sekvenser på femten i hel og to i halv agerbredde. I øens toftfald, (»tofterne«) var der 32 agre. Hver helgård havde to agre, mens de halve »jorde« kun havde hver en. Sekvenserne inklusive toften viste samme gårdrækkefølge. De to halve jorde var naboer i faldene, og de var uden »byggested«. Den ene jord tilhørte præsten, den anden en af de bønder, som også sad for en af helgårdene. Interessant er det, at der i et par tilfælde sad to bønder for en gård; et af disse tilfælde er omtalt således i extractmatriklen fra 1680: »Nr. 5: Rasmus Olufssen og Søfren Hansen – nu

²⁸ S. Hahnemann, 1994, s. 66.

²⁹ Vedrørende Læsø og Tunø: Se Johannes Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog, efter trykte og utrykte Kilder*, Kbh. 1874, s. 391-405. Vedrørende Fejø, Femø og Askø henvises til C.C. Haugner: *Maribo og Fejø Birker (Fuglse Herreds nordre Del)* (Lolland, bd. 8), Nakskov 1942, samt til tingbøger for Fejø og Askø birketing 1659 og 1664.

Peder Christophersen beboer paa Rasmus Olsens $\frac{1}{2}$ gaards byggested, mens Søfren Hansens byggested er øde«. Disse to halve byggesteder er anført for en helgård og står for en helgårds anpart = to standardagre i bymarkens fald i 1682.

De to halve »jorde« i faldene, som hver stod for én ager, var altså uden »byggested« og besiddelsen af dem lå hos andre »byggesteder« i byen, nemlig præstens og en af helgårdsmændenes. Det drejer sig øjensynlig om de to halvdele af en helgårds jord, hvor gård og »byggested« var nedlagte (evt. overgået til et husmandssted). Herefter var dets jorde så blevet delt mellem to andre »byggesteder«, hvad der medførte en tilsvarende deling i bymarkens fald. Ser vi i stedet på den helgård, som var øde, men delt i to halve stadig eksisterende byggesteder, så stod den fortsat for en helgårds anpart i bymarkens fald og ikke, som det kunne forventes, to halve. Det var altså byggestederne (gårdstederne) og ikke gårdene, der stod for anparten i den tilliggende agerjord.

Også på Fejø og Femø skelnedes der mellem byggesteder og tofter, og byggesteder og gårdsbygninger var som anført selveje.

På Ærø skelnedes der klart mellem »Baustelle«, tofter og udmarken. Således skriver Landvæsenskommissionen i 1774 i forbindelse med udskiftningen af Vindeballe by under punkt 4:

Beholder de ogsaa deris gamle byggesteder med jordsmaal og haugerum oppe i byen forud med træer og grunde, saaledes som samme hidindtil har været indhegnet og dem eyendoms tilhørende, til fri og uhindret brug og nytte samt dermed efter eget behag at skalte og valte, ogsaa samme igien under eyendoms rett att afstaa og overlade til andre uden nogen indwordering eller paatale, under hwad nawn optænckis kunde.³⁰

Oplysninger om Ærøs gårdsteder har vi først fra udskiftningsforretningerne i 1770'erne, men det fremgår her, at gårdstedet (samt gårdsbygningen) var bøndernes ejendom. Det fremgår endvidere, at gårdsted og toft var betegnelser for to forskellige områder. Tofterne var rebet og beliggende i vangen. Hvilke rettigheder og pligter der var knyttet til gårdstedet, får vi ingen oplysninger om, men at den indtog en særstilling for bondens bedrift, er øjensynligt.

³⁰ Den Slesvig-holstenske Landvæsenskommission. Tillæg. Akter vedrørende Norborg og Sønderborg amter. IV Vindeballe, 7te november 1774, pkt 4. Landsarkivet for Fyn.

Markbøgerne i andre områder

En gennemgang af markbøger for Helgenæs birk, Mols, Sønder Djurs, Nørre Djurs og Øster Lisbjerg herreder, Ars herred og Løve herred på Sjælland, Vindinge og Gudme herreder på Vestfyn samt øen Alrø i Horsens fjord bekræfter, at det jordareal, hvorpå gårdsbygningerne stod, samt det tilliggende – vel oftest indhegnede – areal til kålgård og haverum, gik under betegnelsen gårdsted eller byggested, mens betegnelsen toft benyttedes enten for særskilte jordparceller til den enkelte gård eller for rebede fald i fællesmarkens vange. Der var bymarker, hvor såvel enkelttofter i form af særjord som tofteagerfald i fællesjorden forekom.

Forholdene på Møn var særprægede derved, at vi kun ser betegnelsen toft for disse rebede fald i byernes vange, mens betegnelsen »wenge« benyttes om – ofte rebede – jordstykker beliggende ved hver enkelt gård i flere af byerne. Et wenge bestemmes af Arent Berntsen som et indelukket stykke jord eller en mark, som er en mands egen, og som han kan indhegne til sit eget brug.³¹ Det er altså begrebsmæssigt vanskeligt at skelne fra hans redegørelse for begrebet toft (se ovenfor).

To toftbegreber i markbøgerne til Christian 5.s matrikel

Hvor tofterne i landskabslovene optræder med forskellige præfikser og derigennem har ført til en differentieret begrebsopfattelse, har man ikke tillagt toftbegrebet i senere kilder forskelligt indhold, i overensstemmelse med, at det almindeligvis optræder uden yderligt karakteriserende for- eller endeled. Vi kender dog fra markbøgerne også betegnelsen »tofteagre«, »toftejorde«, men de synes mere tilfældigt anvendt. Måske burde man dog skelne mellem i det mindste to forskellige toftbegreber i de yngre kilder, herunder specielt markbøgerne.

I markbøgerne fra 1682-83 opereres der som anført med tofter som særskilte jordstykker beliggende i vangen, men knyttet til de enkelte gårde i landsbyen. Disse jordstykker var eller havde oprindeligt været gårdenes særjord uden for fællesjorden. Desuden ser vi rebede tofte eller tofteagerfald beliggende i en eller flere af landsbyens vange men i tæt relation til landsbyen. De indgik i fællesjorden og i vangerrotationen ved flervangsbrug. Markbøgerne bruger stort set den samme betegnelse, toft, for de to typer, dog bruges ordet »tofteagre«, når det forekommer, (eller »toftejord«) kun om de rebede fald i fællesjorden.

31 Arent Berntsen, 1651, s. 450.

Begge typer tofter var ubebyggede. Den første type, de særligt udskilte jordstykker, kan være angivet som indhegnede, men det er undtagelsen. De var ofte opdelt i agre. Det var særjorde lagt til den enkelte gård til dens suveræne disposition. Toftefaldene derimod havde slet ikke den rolle. I dem havde den enkelte gård vel sin anpart, men det var en anpart, som indgik i dyrkningsrotationen, og over hvilken gården derfor ikke besad fri dispositionsret.

Dermed har ordet toft fået to betydninger: 1) jord med individuel brugsret knyttet til gården og beliggende i vangen, men unddraget dyrkningsfællesskabet; 2) toftefald i vangebruget og inden for dyrkningsfællesskabet, visende gårdens anpartsret i bolskiftet (en rolle de ikke længere har i solskiftet). Men tofteageren var ingen egentlig toft, ingen »særjord«, det var blot et konkret udtryk for gårdstedets rettighed i den bymark, som tofteagreene selv var en bestanddel af. Tofteagreene var en bestanddel af bolskiftet og samtidig et »tilbehør« til gårdstedet (hustofte).

Sammenfatning

De omfattende kildeoplysninger, som foreligger fra senmiddelalderen og senere, specielt med markbøgerne fra 1682-83 til Christian 5.s matrikel viser gårdsted og toft som to tydeligt adskilte begreber. Gårdstedet har omfattet den grund, gårdsbygningerne stod på, inklusive et stykke havejord. Det var som regel indhegnet, mens toften var et selvstændigt jordstykke tillagt den enkelte gård og ofte, men ikke altid, liggende i tilslutning til gårdstedet. Det var oftest urebet, men kunne være rebet i agre – måske afhængigt af den brug, bonden valgte at gøre af det. Det kunne være indhegnet, men var det oftest ikke. Det var til separat benyttelse for den gård, det var tilknyttet. Ikke alle gårde var udstyret med tofter.

Koncentrerer man opmærksomheden om de mindre danske øer, hvor adelen ikke havde fodfæste før efter 1660, vil man se, at bonden i flere tilfælde var ejer af sin gård og sit gårdsted (Samsø, Tunø, Femø, Fejø, Askø), eller besad sine gårdsbygninger men ikke gårdstedet (Endelave), som fæstedes separat.

På øen Endelave, hvor forholdene er særlig illustrative, fordi gårdstedet af særlige grunde fremstår i kilderne, er det tydeligt, at det var gårdstedet, der var bærer af rettigheder i marken og af de skattemæssige forpligtelser. Begreberne helgård og halvgård havde besiddelsen af et helt eller halvt gårdsted som forudsætning. Opsplitningen af helgår-

den tog, ligesom andre steder i Jylland, først sin begyndelse omkring 1600. At helgård oprindeligt har betydet en gård, som besad et helt gårdsted, kunne være et generelt træk.

III Gårdsted og toft i landskabslovene

Toft og tomt i de svenske landskabslove og i svensk middelalder

I flere af de svenske landskabslove genfindes udtrykket, at »tompt är tegs moder«. Meningen er, at bredden af »tompten« skulle være styrende for størrelsen af gårdens enkeltagre (»teg«) i bymarkens åse eller fald. I de svenske landskabslove betyder tompt og toft antagelig gårdsted.³²

Ud over gårdsted har begrebet tomt/toft også omfattet al den jord, som var i bondens særbesiddelse og dermed også et stykke tilknyttet dyrkningsjord.³³ Det bekræftes af Sölve Göransson's undersøgelser på Öland.³⁴

En fast relation mellem gårdsted og bymark, såvel hvad angår bredden af gårdstedet og agrene efter bymål, som hvad angår solret beliggenhed, er dog langt fra reglen i de landsdele, hvor det var nedfældet i landskabslovene, og i Västergötland forekom ikke solskiftede byer. Sigurd Erixon har skildret landsbystrukturerne i Västergötland i et forsøg på at opnå indblik i forholdene før indførelsen af solskiftet. På grundlag af sine undersøgelser vedrørende begreberne »tomt« og »tomttäkt« konkluderer han:

By homefield enclosure (tomttäkt) we are here referring to an enclosed piece of owned ground comprising, besides the farmstead site, some tilled fields – not infrequently the best on the

³² De svenske landskabslove opererer med et jordfordelingssystem baseret på solskifte, hvor gårdens anpart i rebningsjorden skulle være fordelt efter solens gang over himlen ligesom de respektive gårdes beliggenhed i landsbyen. Gårdstedets størrelse skulle altså være styrende for bredden af dets anpart (»teg«) i udmarkens fald. I virkeligheden var fordelingsbilledet langt mere uensartet. De danske landskabslove, som er lidt ældre, opererer derimod med et jordfordelingssystem baseret på bolet, som mellemled mellem gården og dens anpartsret i udjorden.

³³ Hälsingelagan: Bb I: Huru man skal skifta by: Nu säges huru by skal skiftas, som flera hava del i än en. Där skal man sätta skiljemärken, och envar skal veta sin lott. Så skal man skiffa mellan tomter och gårdar. Överskridar någon märken på tomter och gårda, böter han ...

³⁴ Sölve Göransson: Field and Village on the Island of Öland. A Study of the Genetic Compound of an East Swedish Rural Landscape, s. 118: »The building allotments of the village illustrate a very fine regulation in oblong rectangles, containing beside the houses, gardens, etc., even rather large aced plots; the village can pass for a representative example of an Ölandic street-village.« I: *Geografiska Annaler*, 1956, s. 101-158.

farm, sometimes even the biggest – a peasant's private special beds or fenced plots, as well as, alongside this, tilled land and small hayfields.³⁵

Og senere:

The word »tomt«, or in the south-west of Sweden »toft«, corresponds to 1) the house-sites, and 2) smaller plots used for vegetables, cereals or hay. These plots must, at least to begin with, have been regarded as private property, and they should not be confused with the common tilled infields.³⁶

Til bondens personlige disposition var der således, ud over gårdstedet, et stykke dyrkningsjord knyttet til gården og uden for fællesjorden..

I Skånske Lov, som også var gældende for Blekinge og Halland, var der, som det vil blive omtalt nedenfor under de danske landskabslove, utvivlsomt et begrebsammenfald mellem gårdstedet og toften. Men senest i landmåler-kortene fra slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet var denne overensstemmelse forsvundet. Man opererede nu med et toftbegreb, som ikke indbefattede gårdstedet.³⁷

Toft i de danske landskabslove

I de svenske landskabslove er »tomt« og »toft« altså formentlig to udtryk for det samme begreb, nemlig gårdstedet, foruden et stykke særjord. I 1651 siger Arent Berntsen dog, at ordet tomt i Norge ikke betegner gårdstedet, men til gården hørende særjord (se ovenfor). I de danske landskabslove, inklusive Skånske Lov, er fortolkningen vanskeligere. Ordet tomt forekommer ikke; til gengæld har vi forskellige toftbetegnelser, hvis begrebsindhold imidlertid har været vanskelige at tyde.

Det er dog evident, at i landskabslovene betyder betegnelsen toft generelt særjord – områder, som har en særlig status, og som er direkte relateret til den enkelte bonde. Når betegnelsen optræder med forled-

³⁵ Sigurd Erixon: Swedish Villages without Systematic Regulation, s. 66. I: *Geografiska Annaler*, 1961, s. 57-74.

³⁶ Samme, s. 72.

³⁷ Mats Riddersporre: *Bymarker i backspegel*, Trelleborg 1995, s. 92: »[S]venska lantmätare skiljer mycket tydligt på begreppen gårdstomt (»hustomt«, »gårdsplats«) och toft (åker teg med namnet toft vilken låg invid bebyggelsen men ingick i vångajorden; flera intilliggande sådana tegar bildade vanligtvis ett åkerfall med namnet »Tofterna«.

dene hus-, hoved- eller gammel-, som det forekommer i henholdsvis Skånske Lov og Eriks Sjællandske Lov³⁸ samt i Jyske Lov I 51, har den samme betydning. Det er nærliggende at opfatte Jyske Lovs »svorne tofter« som udflyttertoster, sådan som foreslået af Annette Hoff,³⁹ mens »høje tofter«, som vi møder i Eriks Sjællandske Lov,⁴⁰ må være enkelttofter etableret i udmarken.

Nedbrydning af en mands toftægærde var ifølge Skånske Lov kap. 187 en alvorligere forseelse end nedbrydning af gærde omkring hans jord i udmarken.⁴¹ Det vil sige, at det område, som bonden disponerer over til eget brug, var fredhelliget i højere grad end den del af hans jord, som lå i fællig.

Det fremgår dog tydeligt, at inden for denne særjord indtager gårdstedets område en speciel stilling som omgivet af særlige beskyttende retsregler.⁴² Dette område må være identisk med det, som senere under betegnelsen gårdstedet eller byggestedet optræder selvstændigt, og som også på landskabslovenes tid var en realitet som et særligt indhegnet område omkring bondens gård.

Ud over dette gårdsted omfatter landskabslovenes toftbegreb også et stykke dyrkningsjord til bondens eget personlige brug, som det fremgår mest direkte af Skånske Lov 240,⁴³ men vel også af Eriks Sjællandske Lov II 57⁴⁴ samt Jyske Lov III 60.⁴⁵ Disse stykker jord lå uden for fællesjorden. Forholdene var altså identiske med dem som beskrives i senere kilder, men i landskabslovene skelnes der ikke skarpt mellem toft og gårdsted, selvom gårdstedet som nævnt var omgærdet af særlige, strenge retsregler.

38 SL kap. 56, 67, 75, 76 og 240; VSL ÆR 202; ESjL II 55.

39 Annette Hoff: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, Århus 1997, s. 90.

40 ESjL II 68.

41 Brytær man up utgærdæ annærs manz fore hæste sinum ællær uaghne sinum ok uardær skadæ gør ofna akrum ællær ængium, bôtæ atær skadæn ok a tua øræ ællær tridia manz ed. Brytær man up toftæ gærdæ annærs manz, bôtæ dre mark ællær dyli mæd tyltær ed.

42 JL II 58: At der ikke må tages nam i forbindelse med ran indenfor sagsøgtes gårdsled. ESjL II 75: Om den, hvis kvæg er blevet lovligt optaget som gående i anden mands kornmark søges med magt generhvervet, er bøden herfor betydeligt større, hvis det sker inden for den skadelidtes gårdsled. ESjL III 26: Hvis en bonde undlader at betale sin part af mandeboden efter manddrab, må nam ikke tages inden for hans gårdsled.

43 »Lanbo ma æi taka annærs manz fæ i fælagh mæd sæ utæn hins lof ær iordadrotæn ær, daghar lanbo uil fara af fæstu sinni, da skal han sua mykit sa af rughsæd sinni sum logh æræ til i de bygd, ær han bor innæn, ok æi meræ, fore dy at summum stadum takæs undæn tue lotær af rughiorð, summum stadum æi mer æn hustoft ok summum ækki uæta, ...«

44 »Ær nokær man sin akær wil in wænge. tha scal han mæth rætæ af sin houæth toft læggæ til troth æm mykit sum han wængær in til sich til ollændis ... «

45 »Abildgård og Kålgård og Toftgård skal enhver selv vogte med sit eget gærde, hvis han vil have dem indhegnet og værge dem for alle slags husdyr ...«

Når toften i Eriks Sjællandske Lov II 54 anføres som rebet,⁴⁶ og når toft, hovedtoft eller hustoft anføres som styrende for bondens anpart i bymarken, således som det er tilfældet i samme lov II 55 samt i Skånske Lov 75 og 76, tyder det på, at den også kunne omfatte de agre, bonden besad i de rebede tofteagerfald i bymarken, og som markerede hans bolanpart. Selvom disse tofteagre ikke kan anses for hørende til hans særjord, så danner de dog forbindelsesled mellem særjorden og fællesjorden i bymarken.

Landskabslovenes toftebegreb omfattede således såvel gårdstedet som et stykke agerjord til bondens eget brug. Derudover synes begrebet også at kunne omfatte en del af rebningsjorden, og det vil antagelig sige gårdens anpart i de tofteagerfald, som var rebede fald i bymarken, en anpart som var styrende for bondens anpart i bymarkens (udmarkens) øvrige fald. Dette synspunkt ligger tæt op ad Poul Meyers,⁴⁷ men er i modstrid med Annette Hoffs opfattelse.⁴⁸ Da tofteagerbegrebet falder uden for sigtet med denne artikel, vil jeg dog undlade her at komme ind på en nærmere redegørelse og diskussion.

Derudover meddeler landskabslovene os imidlertid intet om gårdstedets og toftens retslige status. Det er i det hele taget påfaldende, at landskabslovene ikke eller kun sporadisk omtaler bondens rettigheder inden for landsbyfællesskabet, eksempelvis hvilke forudsætninger der skal være opfyldt, for at en mand opnår adkomst til anpart i bymarken. Kan man have anpart uden at sidde for gård og gårdsted i byen? De grundliggende retsregler for relationen mellem den enkelte bonde og fællesskabet er kun sparsomt belyst. Spørgsmålet om bygrænsens urørlighed, eller om der kunne bebygges uden for den, er heller ikke berørt. Det skyldes antagelig, at disse forhold var så elementære og indforståede, at retsregler var overflødige. Landskabslovene interesserer sig i det hele taget overvejende for brud på retsregler og ikke for selve retsreglerne, som kun åbenbares for os, ved beskrivelsen af retsbrudene. De beskriver ikke de grundlæggende retsforhold. Landskabslovene har et praktisk, ikke et abstrakt juridisk sigte.⁴⁹

46 »Skil nokær man with annær um rep innæn bols, tha a han mæth rætæ innæn bols at iafnæ hwilkæ timæ hin wil æ callæ. hwat sum thet ær hældær a toftæ ællær a markæ utæ ...«

47 Poul Meyer: *Danske Bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*, Kbh. 1949, s. 141-42.

48 Annette Hoff, 1997, s. 84.

49 Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*, Kbh. 1940, s. 16: »Retsudviklingen gennem Domme spillede sikkert i ældre Tid en langt større Rolle end egentlig Lovgivning«. Se også Annette Hoff, 1997, s. 13: »[V]ore landskabslove er kasuistiske, d.v.s. at retsreglerne altid kun nævnes i direkte forbindelse med en konkret opstået sag, ...«

Toften i andet middelalderligt kildemateriale

I Danmarks Riges Breve omtales i 1200-tallet toften («fundus») som et specielt tilliggende til gården, men på en måde, som tydeligvis adskiller det fra selve gårdstedet. I skøder bruges eksempelvis udtryk som » tre gårde med deres tilliggende og tofter«,⁵⁰ eller »en gård med sine tilliggender og én toft«.⁵¹

Det er et betydeligt handicap for ethvert forsøg på at analysere toftbegrebet i middelalderen, at de relevante kilder frem til ca. 1400 var affattet på latin, hvor ordet *fundus* var den generelt anvendte betegnelse. Direkte oversat betyder fundus jordstykke eller landbrugsejendom. Når man f.eks. i Danmarks Riges Breve har valgt at oversætte fundus med toft, skyldes det de tekstlige sammenhænge, hvori det forekom, men det må betænkes, at oversættelsen er behæftet med en grundlæggende usikkerhed.

Poul Meyer omtaler endvidere udtrykket åbyggetoft, der optrådte i talrige jyske tingsvidner fra 1400-tallet. Et af dem omtaler således gård og gårdsted med fem agre, som var »”hennes abyggestofft”, hvorefter kommer en lang opregning af de øvrige agre i agerskifterne«. ⁵² Betegnelsen bruges i disse tingsvidner konsekvent sådan, at det må have drejet sig om ubebyggede tofter, og ofte sådan, at det vedrører rebede tofter. I de samme tingsvidner tales der om »gårdsteder«. Tingsvidnernes »åbyggetoft«, som i øvrigt også optræder i domme fra 1500-tallet,⁵³ kan være nært beslægtet med begrebet »afbygge«, der optræder sporadisk i 1500-tallets tingsvidner og domme⁵⁴ og må betyde en afspaltning fra en jordejendom, hvad enten det var fra gårdstedet/toften eller fra de tilhørende agre i udmarkens fald. En sådan afspaltning kunne bebygges, men blev det langt fra altid. Det synes snarest at have været et indhegnet jordareal beliggende inden for gårdens tilliggende i by eller mark. Det er muligt, at det kan have haft en rolle ved etablering af indsidderhusmandssteder, tilknyttet de gårde, på hvis område de blev oprettet. Men mange kan blot have været ubenyttede og henlagt til dyrkning, specielt de tofter, som lå i udmarken og kunne tages i brug til småbygninger til læ for dyrene eller til opbevaring af redskaber m.m. Åbyggetofter må indbefatte landskabslovenes »ubebyggede tofter« og måske også

50 DRB II, 1, nr. 18.

51 DRB II, 1, nr. 159.

52 Poul Meyer, 1949, s. 143.

53 *Udvalg af Gamle Danske domme afsagte paa Kongens Retterting og paa Landsting*. Udg. af J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. 1. samling, 1842, nr. 46, og 3. samling, 1843, nr. 82.

54 *Danske domme 1375-1662, de private domssamlinger*, ved Erik Reitzel-Nielsen, under medv. af Ole Fenger, Kbh. 1978, Bd. II, nr. 279 og bd. III, nr. 149.

de »høræ tofter«, eller »høje tofter«, som optræder i Eriks Sjællandske Lov. Poul Meyer nævner, at han ikke har fundet betegnelsen højetofte i middelalderlige eller senere dokumenter, men anfører dog en dom fra 1500-tallet, om lavhævd på en »Høitofte«. Poul Meyer mener, bl.a. ud fra stednavnet »Höfta« = Højetofte i Skåne, at »højetofte var en virkelig udflyttertoft beliggende ude i vangen«. ⁵⁵ Ifølge markbøgerne til Christian 5.s matrikel findes dog i en del landsbymarker fald med betegnelsen »høje tofter«, beliggende blandt de andre fald i vangen og rebet på samme måde som dem. ⁵⁶ Det kunne dreje sig om oprindelige »høje tofter«, som siden var blevet inddraget i fællesjorden.

I gamle danske domme fra slutningen af middelalderen og fra 1500-tallet er der flere eksempler på en tydelig adskillelse mellem gårdsted eller »byggested« på den ene side og toft på den anden. ⁵⁷

Sammenfatning

Toftbegreberne i landskabslovene er vanskelige at tolke. Der er udsagn, som med sikkerhed forbinder dem med gårdstederne, men antagelig sådan at forstå, at gårdstedet havde en særlig juridisk status inden for rammerne af den særjord til gården, som toften udjorde. Når gårdstedet i landskabslovene manifesterer sig under betegnelsen »gardh« efterlader det toftbetegnelserne i øvrigt til en rolle som ikke er meget forskellig fra den, vi møder i de senere kilder. I senere middelalderlige danske kilder fremstår gårdsted og toft i reglen som klart adskilte

De svenske landskabsloves »tomt« er utvivlsomt i deres forordninger om solskiftet anvendt om gårdstedet. Dette står i direkte relation til udmarken, således at bredden af gårdstedet og af gårdens agre i udmarkens fald er bestemt af gårdens bymål: »Tomt er agers moder«. Der synes dog derudover til gården at have hørt et stykke særjord til bondens eget brug, enten (som i Skåne) under samme betegnelse som i (det øvrige) Danmark, nemlig: toft; eller, på Øland (og i det svenske

⁵⁵ Poul Meyer, 1949, s. 142.

⁵⁶ Således i markbogen 1683 til Christian 5.s matrikel for Wester Hæsing by: I »Østermarcken« - »Høye Toffte ager schiff«, 19 agre - fordelt på 7 gårde. Markbogen s.a. for Weystrup by: I »Mellum marcken« - »Høye Toffter« - 44 agre - upåfaldende fordeling. Markbogen s.a. for Kullerup by: I »Kirckemarcken«: »Høye toffte - 45 agre - nr. 35-42 til præstegården - ellers upåfaldende fordeling. »Høye tofft« i Feirup på Helgenæs, en udflytterby fra Stødou s.sted - 4 agre til 3 af byens 6 gårde (oprindelig 3 gårde, siden hver delt i 2). I Grønkjær i Agri sogn, Mols herred: »Bye høy toffte« - et fald som rummer samme typiske gård-agerskvens, som de øvrige fald i den solskiftede bymark.

⁵⁷ Se eksempelvis *Udvalg af Gamle Danske domme*, 3. samling, 1843, s. 165 og s. 208-210, samt *Gamle jyske Tingsvidner, samlede og udg. med Oplysninger, Registre og Ordliste af O. Nielsen*, Kbh. 1882, s. 3 og s. 6-10.

solskifteområde i øvrigt?), uden særskilt betegnelse, eller endelig, i Västergötland og andre steder, under betegnelsen »tomttäkt«.

I det øvrige kildemateriale fra middelalderen er der en tydelig adskillelse mellem toft og gårdsted.

IV Toften i dansk historisk litteratur

Henrik Larsen har følgende betragtning over tofterne:

Da Tofterne [i Landskabslovene] siges at støde op til Gaden, idet der jo skulde sværges om Grænsen mellem Toft og denne, maa de ogsaa omfatte Pladsen, hvor Husene ligger. Heraf fremgår først, at Tofterne rummer baade Gaardsplads og Agerjord, ...

Henrik Larsen mener i øvrigt, at forskellen på toften og anden jord i bymarken var, at toften blev tilsået hvert år, den øvrige jord kun periodisk. Han antager, at toften havde omfattet betydeligt mere end selve gårdstedet:

Man må rimeligvis tillige antage, enten at Tofterne er den egentlige gamle Agerjord, og de øvrige Agerskifter først senere tilkommet, eller ogsaa, at de første var den faste aarlig dyrkede agerjord, medens de sidste snart blev henlagt til et og snart til et andet sted af Marken.⁵⁸

Efter en gennemgang af oplysninger om tofter i såvel de danske som de svenske landskabslove når Poul Meyer til den opfattelse, at den »oprindelige« toft har »omfattet gårdsplads samt et mindre indhegnet jordstykke til udvidelse af bygningerne og dyrkning af kål og lignende« (altså et felt der svarer til »gårdstedet«). Denne toft er ifølge Poul Meyer identisk med landskabslovenes »husæ toft« og »gamle tofter«. Poul Meyer fortsætter:

I Danmark har man saa efterhaanden inddraget en større del af den omliggende jord under toften og dermed forbeholdt den til særdrift, men denne særdrift er i tidens løb – efterhaanden som driftsfællesskabet er udvidet – blevet opgivet, og tofteagrene er indgaaet i den tilstødende vang, ofte har de endog helt mistet deres særpræg ved rebning.⁵⁹

⁵⁸ Henrik Larsen: *Nogle Oplysninger og Bemærkninger om danske Landsbyer*, Kbh. 1919, s. 235.

⁵⁹ Poul Meyer, 1949, s. 140.

Disse tofteagre skulle ifølge Poul Meyer være identiske med landskabslovenes »svorne tofter«. Det var kun den oprindelige toft, »Hustoft« eller de »gamle tofter«, der var indhegnet.

Poul Meyer mener altså, at toften i sin udvidelse efter landskabslovene stadig rummede selve gårdspladsen med kålgård og haveplads.

Karl Erik Frandsen har undersøgt dyrkningssystemerne i en række landsbyer. Mest relevant for nærværende arbejde er hans interessante gennemgang af tofterne i Tårnby, hvis bymark var skiftet i fire bol. Der finder Karl-Erik Frandsen således, at bolene var repræsenteret i de rebede toftfald. Karl-Erik Frandsen finder desuden, at det i 1682 var »gårdene«, der var bærere af agerfordelingen, uafhængigt af antal brugere, som ofte var to eller tre.⁶⁰ At det kunne skyldes, at det var gårdstederne, som var bærere af anpartsretten, nævner han ikke, men jeg vil så hermed bringe forslaget på bane.

I Karl Erik Frandsens gennemgang af de såkaldt regulerede – eller som Frandsen foretrækker det: 'regulære' – landsbyer på Falster i markbogen til Christian 5.s matrikel skelner han mellem tofterne, der lå i vangen som enkelttofter ud for de besiddende gårde, og selve gårdsstomten.⁶¹ Dette står i modsætning til Poul Meyers opfattelse af toften, som også rummende »gårdstomten«.

Erland Porsmose anfører tofterne som »det nærmeste man kommer særeje i landsbyfællesskabet«. Porsmoses definition af toften svarer til gårdstedet i omfangsmæssig henseende. Han hæfter sig også ved, at alle tofter skulle have andel i forten, og ligeledes ved landskabslovenes bestemmelse om, at »[l]igesom tofterne fordeles i byen, således skal hele markjorden fordeles«. ⁶² Hvordan det skal forstås, står ikke helt klart. Det kunne være et lovlig kortfattet udtryk for, at det var tofterne (= gårdstederne), der var styrende ved bolrebningen. Porsmose følger i så fald Poul Meyers toftopfattelse.

Annette Hoff går sine egne veje, især i tolkningen af landskabslovenes omtale af tofter. Jyske Lovs »gammel tofter« diskuterer hun, dog uden at sætte lighedstegn, i sammenhæng med de fald, der i markbøgerne fra 1682-83 til Christian 5.s matrikel i nogle vange bærer samme eller lignende betegnelser.⁶³ Et lignende senere fænomen i

60 Karl Erik Frandsen: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*, Kbh. 1983, s. 50f.

61 Karl-Erik Frandsen: *Landskifte og landsbyformer på Falster*, s. 274. I: Svend Gissel (red.): *Falsterundersøgelsen*, bd. 1, s. 268-277.

62 Erland Porsmose: *Middelalder o. 1000-1536*, s. 268. I: Claus Bjørn (red.): *Det danske landbrugs historie*, bd. 1, s. 205-417.

63 Annette Hoff, 1997, s. 91-92.

udmarken sætter Annette Hoff derefter i delvis forbindelse med Jyske Lovs »svorne tofter«, som hun mener er knyttet til udflytterbyerne (torperne). Samme placering i udmarken, men som tofter til enkeltbebyggelser, giver Annette Hoff også »høræ tofter« fra Eriks Sjællandske Lov.

Annette Hoff argumenterer imod Poul Meyers brug af »begrebet toftagre, som kendes fra markbøgerne og udskiftningskortene, men ikke fra landskabslovene eller andre middelalderlige kilder.« Toftteagre er imidlertid blot en betegnelse, som Poul Meyer (og i øvrigt også Ole Widding, som Annette Hoff i den henseende misforstår) benyttede i omtalen af de rebede fald, der i markbøgerne ofte bærer betegnelsen »tofter«. Hun kritiserer også Poul Meyer for hans karakteristik af betegnelsen »hovedtoft« i Eriks Sjællandske Lov. Meyer kom »ind i store problemer med hovedtoftens funktion i forbindelse med solskifte af landsbyen«, som Annette Hoff skriver.⁶⁴ Det drejer sig dog i den anførte paragraf om solskifte af bolet, ikke af landsbyen. Dette forhold er væsentligt at fastholde i betragtning af den rolle, som Annette Hoff, antageligt med rette, tillægger hustoften i forbindelse med det egentlige solskifte, som Eriks Sjællandske Lov ikke omtaler.

Annette Hoff's eget toftbegreb tager dog udgangspunkt i den opfattelse, at toften var gårdens eneste oprindelige dyrkningsjord, et synspunkt, der som nævnt også er fremsat af Henrik Larsen. Hun forbinder det imidlertid med begrebet bol og antager, at en successiv arveopdeling af bolet-toften indebærer en opdeling af gårdstedet til stadig mindre og mindre brugsenheder op gennem middelalderen – fjerdinge, ottinger, tolvtinger af samme bol-toft-gårdsted.⁶⁵ Blandt de mange forhold denne dristige hypotese kunne forstyrres af, er igen, at toften og gårdstedet i hvert fald fra senmiddelalderen er to forskellige realiteter (se ovenfor s. 19 og s. 20). At bolet, som vi møder det i de ældste kilder, hvori det optræder, er konsekvent opdelt i fjerdinge eller ottinger, ville desuden tyde på en systematik i procreationen, som vi ikke almindeligvis forbinder med vore forfædre fra vikingetid og middelalder.⁶⁶

Ole Widding har gennemgået de lollandske marksystemer, som de fremtræder i markbøgerne. Hans beskrivelse af tofterne stemmer overens med de tilsvarende dele af nærværende undersøgelse.

64 Samme, s. 94.

65 Samme, s. 102.

66 Det er nærværende forfatters opfattelse, at bolet i sit udgangspunkt var således opdelt som en forudsætning for de bevægelige ejendomsforhold i landsbyen, jf. Steffen Hahnemann: 'Um solskift ganger á by -.' Om gammel jorddelen og et forsøg på en nyvurdering af de agrarhistoriske begreber 'bolskifte' og 'solskifte', *Historisk Tidsskrift*, 1997, s. 237-251.

Han påpeger, at »[d]er er Byer, hvor Gaardtofterne er maalt Toft for Toft,« mens »[tofterne] i andre Byer er ... samlet i Skifter, der snart viser regelmæssig og snart uregelmæssig Deling«. ⁶⁷ Det er lidt uklart, hvad Ole Widding mener med gårdtofter. Han skriver således et sted, at hvor »Tofterne er gaaet med ind i Reguleringen (Rebningen) [må de] derfor samtidig være ophævet som egentlige Gaardtofter«. ⁶⁸ Det er altså kun de tofter, der som særlige jordstykker i markbogen er anført i forbindelse med gårdene, Ole Widding vil betegne som gårdtofter, dvs. de tofter, som tydeligvis eller antagelig er eller har været i særdrift.

Om de egentlige toftfald fremhæver Ole Widding videre, i en passage om »de Byer, hvor Tofterne laa samlet i Tofteskifter, der var inddraget i Byreguleringen« og derfor ikke var »Tofter i særdrift«, at »Tofterne var en del af Fællesjorden og ikke særhegnede. Det understreger, at paa det Stadium, der her beskrives, havde Toften ikke længer nogen speciel Funktion, hverken som Særjord eller som Maalestok for Gaardens andel i Byjorden«. Lidt senere:

I de Byer, hvor der i Mbb [markbøgerne] er fundet Regulering efter Solskiftets Krav, og hvor Tofteskifterne er udloddet efter hele Byjordens Maal, kan man ikke hævde, at Tofterne har været bestemmende for Udlodningen, da der ikke er tale om særtofter. ⁶⁹

At der i disse anførte tilfælde ikke er tale om tofter i særdrift, er utvivlsomt, men grunden til, at de ikke er styrende for udlodningen af anparter i resten af bymarken, er nok snarere, at der ved solskiftet ikke var behov for tofteagre som mellemlid, når rebningen af faldene ikke længere var relateret til bolet, men nu direkte til gårdens bymål. Ole Widding påpeger derefter, at der »[i] andre Byer med Regulering [efter solskiftets krav] ... ikke [er] fundet Overensstemmelse mellem Udlodningsbredde af Agre og Tofteagre«, hvilket man kun kan bekræfte; det samme gælder, når han derefter hævder, at så er det »kun i de Byer, hvor Tofterne er gaaet fri af Reguleringen og i de uregelmæssige Byer, at man skulle have en mulighed for at bruge Toften som et Indicium for Bysamfundets Opbygning, ...«. ⁷⁰ Med solskiftet var tofteagrens rolle udspillet.

⁶⁷ Ole Widding: *Markfællesskab og Landskifte. Studier over lollandske Markbøger*, Kbh. 1949, s. 209.

⁶⁸ Samme, s. 211.

⁶⁹ Samme, s. 213.

⁷⁰ Samme, s. 213f.

Ole Widding stod over for to typer af tofter: 1) de tofter, der som aparte jordstykker var knyttet til de enkelte gårde og antagelig var i særdrift, og 2) de tofteagerfald, som indgik i vangedriften og altså ikke var i særdrift. Det er det samme billede, der tegner sig i nærværende arbejdes undersøgelsesområder. Ole Widding præciserer ikke, at tofterne og gårdstederne var to forskellige begreber, men det fremgår indirekte af hans undersøgelser.

Sammenfatning

I den relevante danske agrarhistoriske litteratur er der megen uklarhed og uenighed om begreberne toft og gårdsted og deres indbyrdes forhold. Tendensen er dog, at de to begreber opfattes som identiske eller i hvert fald overlappende, et synspunkt som imidlertid imødegås i nærværende arbejde.

IV Konklusion

It is therefore not really accurate to say that private property, prior to the modern age, was thought to be a self-evident condition for admission to the public realm; it is much more than that. ..., to have no private place of one's own (like a slave) meant to be no longer human.⁷¹

Antagelig har begreberne gårdsted og toft så langt tilbage, de kan følges, været betegnelser for hvert deres territorium i landsbyen. Fælles for dem har været, at disse territorier var knyttet til den enkelte gård, gårdstedet til bebyggelse og havebrug, toften til landbrugsmæssig særdrift. Tilsammen udgjorde de bondens private rum ved siden af hans anpart i landsbyens fællesjord. Derfor ser vi en overlapning i de tidlige danske kilder – landskabslovene – i disse ords anvendelse, således at betegnelsen toft omfatter begge begreber. Disse tidlige kilder benytter dog også – ved siden af de forskellige toftbetegnelser – ordet *garth* for gård, og antagelig dækker betegnelsen *garth* selve det indgærdede gårdsted. Indtil ca. 1400 er vi henvist til kilder på latin; når disse, herunder Anders Sunesens parafrase over Skånske Lov, benytter ordet *fundus*, kan det rumme begge betegnelser. I alle yngre, dansksprogede kilder skelnes der klart mellem gårdstedet og toften eller tilsvarende betegnelser for et stykke særjord knyttet til den enkelte gård.

71 Hannah Arendt: *The Human Condition*, Chicago 1958, s. 64.

Sammenholdt med det begrebsapparat, som møder os i såvel romerske som tidligt middelalderlige frankisk-merovingiske og angelsaksiske kilder, synes der at være tale om visse generelle træk vedrørende gårdsted og et til gårdene hørende stykke jord til særskilt brug, adskilt fra den øvrige landsbymark, der var underkastet fælles dyrkningsregler.

Det danske begreb *gårdsted* svarer til den rolle, *mansus* oprindeligt havde i det frankisk-merovingiske område, og som *messuage* eller *toft* havde i det angelsaksiske.

Det danske begreb toft svarer til begrebet *croft* i det angelsaksiske område og tilsvarende jordstykker under territorialt vekslende betegnelser i det frankiske område.

Tilsammen eller hver for sig var de to begreber bærere af rettigheder og forpligtelser. Rettighederne omfattede medlemskabet af landsbyfællesskabet, retten til at deltage som tingsvidne m.m. i herreds- eller birketinget og stillingen som juridisk person i forhold til landets øvrighed. Forpligtelserne gjaldt krigstjeneste og gæsteri for kongen og hans folk, hvor afløsningsydelse »leding« og »stud« ifølge Skånske Lov var knyttet til hustoften – at forstå som omfattende både gårdsted og toft.

Der kan trækkes en linje tilbage til de romerske begreber *heredium* og *hortus*: det jordstykke af en bestemt størrelse, som enhver romersk bonde havde ret til at have i privat besiddelse, men som i sit omfang langt fra var tilstrækkeligt til at ernære en bondefamilie. Spørgsmålet er, om vi står over for et ældgammelt generelt træk i forholdet mellem enkeltindivid og fællesskab i de europæiske bondesamfund. I så fald var det oprindeligt at forstå således, at fuldgyldigt borgerskab i lokalsamfundet og i riget som helhed byggede på besiddelsen af individuelle særrettigheder i form af privat ejendom, også selvom disse særrettigheder ikke i sig selv muliggjorde fuld selvforsørgelse, men ydermere forudsatte en anpart i fællesskabet. Den private ejendom dannede igen forudsætning for anpartsretten. Forhold af denne art har antagelig været en aktiv del af samfundets institutionelle indretning langt op i middelalderen, og grundbegreberne møder vi fortsat i landsbyernes struktur i nyere tid. Det er således konklusionen på denne artikel, at begrebsparret toft og gårdsted i Danmark udgør reminiscenser af en sådan oprindeligt samfundsstruktur. Gårdstedet var bondens nærmest fredhellige private rum, og toften hans private brugsjord, som dog var utilstrækkelig til selvforsørgelse. Heri lå den betydning, at bonden var selvstændigt og ligeberettiget medlem af det fællesskab omkring jordens dyrkning, som han var afhængig af.

Oversigt over nogle af de agrarhistoriske begreber, der benyttes i artiklen

Gårdsted: Det stykke jord, som gården er bygget på, samt tilhørende havejord.

Toft: Et stykke jord uden for landsbyens fællesjord, knyttet til den enkelte gård som særbrug, at udnytte efter bondens eget forgoftbefindende.

Bymark: En landsbys fælles agerområde (ordet kan dog også bruges om jord der hører til en købstad). Bymarken var oftest opdelt i:

Vange: En underinddeling af fællesjorden i to eller tre enheder. Den enkelte *vang* skiftede mellem at være opdyrket og ligge til græsning for kreaturerne.

Fald: Hver vangs opdeling i et antal større eller mindre antal enheder, f.eks. med henblik på forskellige afgrøder. Hvert fald opdeltes i:

Agerstykker/agre: Disse mindste dyrkningsenheder var tillagt de enkelte gårde i landsbyen. Agerstykkernes bredde (længderne søgtes kun holdt nogenlunde ensartede) var bestemt ud fra den enkelte gårds anpartsret og blev udmålt ved reb eller en stang af fastsat længde. *Tofterne* adskilte sig fra de således opdelte *fald* ved ikke på denne måde at være *rebede*. Fællesjorden var underkastet fælles regler for såning, høst etc.

Bolskifte: Det ældste af de principper, hvorefter man fordelte agrene på landsbyens gårde. Begrebet *bol* er først og fremmest knyttet til dansk middelalder, men optræder dog også i efter-middelalderlige kilder. Dets oprindelse og betydning er uklar, men det har lighed med andre begreber, der optræder under forskellige betegnelser (mansus, hufe, hide, carrucate, virgate, etc.), alle, i forskellige lande, knyttet til landsbyen.

Hver landsby var tillagt et bestemt antal bol, måske at forstå som skatteenheder og bærere af bøndernes militære forpligtelser (skibsledingen). Internt indgik bolet i jordfordelingen mellem gårdene, derved at hver gård besad sin anpart af et eller flere bol. Bolet eller dets underopdelinger – oftest i fjerdingen eller ottingen – blev benyttet som grundmål i ageropdelingen ved reb eller stang i vangenens fald. Eksempelvis stod et mål reb eller stang for en fjerdingens bolanpart, mens to mål repræsenterede to fjerdingen, og så fremdeles.

Solskifte: Det yngste af de principper hvorefter man fordelte agrene på landsbyens gårde. Det optræder fra begyndelsen eller midten af 1200-tallet. Gårdenes anpartsret var bestemt på samme måde som tidligere, men den praktiske fordeling fandt sted uden bolets mellemkomst. Gårdene fik i stedet udmålt deres agre i faldene i en fast rækkefølge bestemt ud fra solens gang over himlen (altså fra øst til vest og (mindre ufravigeligt) fra syd mod nord. I det regelrette solskifte var rækkefølgen af agrene i faldene lig med gårdenes rækkefølge i byen.

Tofteagre: Visse bynære fald kunne bære betegnelsen tofteagre, og der er enkelte eksempler på, at de – når bymarken var bolskiftet – havde en agerfordeling, som direkte viste gårdenes samlede anpartsret i den øvrige bymark. Dette *kan* have været tofteagrenes oprindelige rolle, selv om det kun undtagelsesvis lader sig demonstrere. Disse fald indgik – i modsætning til tofterne – i fællesjorden.

SUMMARY

Toft and Farmstead

A clarification of the concepts farmstead and toft is crucial to a general understanding of the function of the original rural village as well as the legal status of the medieval and pre-medieval peasant. To this end, the present article presents a survey of the relevant West European research literature, ranging from Roman times to the European Middle Ages. Moreover, it undertakes an analysis of various Danish primary sources as well as Danish and Swedish literature in the field of agrarian history.

The conclusion of this examination is that the village peasant community was based on a combination of, on the one hand, the individual peasant's particular rights and private status, and, on the other, his integration within a tightly-knit community of mutual obligations. The structural core of this community consisted of complex organizational forms, through which most of the land was allocated to individual use, yet subordinate to collective rules of cultivation.

The peasant's particular rights entitled him, firstly, to the farmstead, which encompassed the dwelling and a plot for gardening, and, secondly, a piece of agricultural land, which was permanently attached to the farmstead and could be used as the peasant saw fit. In the Danish context, this area is called a »toft«. The same concept appears elsewhere under a great variety of regional and national designations. Possession of the farmstead – in whole, by a half or in still smaller parts – entitled the peasant to common land. Legal right fell to the farmstead in its entirety, but if the farmstead was divided, the right could be secondarily divided according to shares.

A private piece of land attached to a farmstead in some form of particular ownership or at least full individual right of use appears to have been a common characteristic of the early peasant village, an elementary, general trait among peasants since antiquity and far into the Middle Ages – and even further, however dispersed and sporadic, up to the displacement of commonality by sovereign production units.

Every peasant in a village had to have as the basis for all other rights and for his very identity a piece of the village's land that he could call his own along with his share in the common land. It was possession of the farmstead that gave access to community rights and duties.

In other words, private possession was the precondition for the peasant's share in the collectivity, a precondition that appears to have deep roots in ancient institutional structures, which have eroded only very slowly and have never completely disappeared. In this conceptual framework, the peasant's status prefigures modern civil rights, which thus can be traced not only ideologically, but also through material and institutional history back to antiquity's concept of the free citizen. According to Hannah Arendt, the free citizen is distinguished from the slave and other kinds of marginalized individuals by the fundamental right of private property.

Translated by Michael Wolfe